

SANATTA GÖÇ TEMASI

Figen GİRĞİN¹

ÖZET

Göç, bir canlının kendi isteği veya zorunluluktan bulunduğu yerden başka bir yere gitmesi, hareket etmesi anlamına gelir. Ulusal ve uluslararası sınırlar içinde önemli bir yere sahip olan göçün altında politik, sosyal, kültürel, ekonomik birçok neden yatar. Örneğin Türkiye’de 1950’ler sonrası yaşanan göçler, ağırlıklı olarak ekonomik sebeplerden kaynaklanırken günümüzde, savaşlar, iç karışıklıklar bireyleri göçe zorlamaktadır. Yerinden edilme ya da terk etme, gitme durumu bakımından travmatik ya da duygusal bir anlama sahip olan göç; edebiyattan şiire, sinemaya, resme kadar birçok sanat dalının konusu olmuştur.

Bu araştırmada, çalışmalarında göç konusuna yer veren sanatçı örnekleri ile göçün nedenleri, sonuçları, bireylerin yaşamını nasıl şekillendirdiği ve sanatçıların göç temasını yapıtlarına nasıl taşıdıkları açıklanmaya çalışılmıştır. Bazı sanatçılar, bir duyarlılık ya da toplumsal olaylara yakınlık duyarak göç temasını yapıtlarına taşıırken; bazı sanatçıların ise tamamen yaşantısal ve kişisel olarak deneyimledikleri göçü ve bunun onlarda ve onların toplumlarında bıraktıkları izi yapıtlarına taşıdıkları görülmüştür. Özellikle, son yıllarda gündemde olan mülteciler, göç etmek zorunda kalan insanlar, sınırlar, kimlik, taşınma, hareket, terk etme, ayrılma, yerinden olma, terk edilmiş alanlar, yıkıntı, yeni ev, özgürlük, yaşam gibi kavramlar çağdaş sanatçıların göçü irdelemelerinde etkin olarak yer alır. Görsel imgeler yoluyla, nesne, insan, mekân kurguları ile göçün bu zor sürecini, sonrasını, ait olamama durumunu estetik boyuta taşıdıkları ve sanat aracılığıyla bu konuya dikkat çekme, toplumda farkındalık yaratma gayesinde de oldukları görülmektedir. Özellikle çağdaş sanatın küresel tarafı, farklı kültürlerden sanatçıların çoklu tartışmalarına zemin hazırlamakta, bireysel ya da ulusal anlamda göçü yaşamamalarına rağmen; bir göçmen, ziyaretçi ya da kâşif olarak sınırlar dışında dolaşabilmelerini, haberdar olmalarını ve bunu yapıtlarına taşımalarını sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Göç, Çağdaş sanat, Sanat, Hareket, Mekân*

¹ Dr. Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı

MIGRATION THEME IN ART

ABSTRACT

Migration means that an alive is going to move from one place to another where it is from its own will or necessity. There are many reasons as political, social, cultural and economical under the immigration which has an important place within national and international borders. For example, migrations after 1950s in Turkey were mainly due to economic reasons, and today, wars and internal disturbances are pushing the people to migration. Migration, which has a traumatic or emotional meaning in terms of displacement or abandonment has been the subject of so many arts from literature to poetry, cinema, painting.

In this research, it was tried to explain the causes of migration, the results, how they shape the lives of the individuals and how the artists convey the theme of migration to their artworks. While some artists have moved the theme of immigration into their works by being close to a sensitivity or social events; others have experienced immigration, which they have experienced completely and personally, and that they have carried this and traces left in their societies on their artworks. In particular, in recent years the concepts are actively involved in the examination of the migration of contemporary artists such as refugees, immigrants, borders, identity, remove, movement, abandonment, being in place, separation, destruction, new home, freedom and life. It is seen that they are carrying out this difficult process of migration with objects, people, space fictions by means of visual images. They carry the state of nonbelonging to aesthetic dimension and they are also in the point of attracting attention to this issue through art and creating awareness in the society. Especially the global aspect of contemporary art, the fact that in preparing for the multiple debates of artists from different cultures, despite they do not live migrants in individual or national sense; As an immigrant, visitor or explorer, they are able to travel around the borders, to be informed and to carry it to their works.

Key words: *Migration, Contemporary art, Art, Movement, Space*

GİRİŞ

Göç olgusu, insan bağlamında baktığımızda bireysel ve toplumsal anlamda özgün niteliklere sahip olsa da, oluşması için pek çok bileşenin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir nedensellik durumudur. Yani göç durumunun gerçekleşmesi için savaş, ekonomik yetersizlikler, sosyal ve politik sorunlar, bireysel anlaşmazlıklar gibi pek çok bileşenden biri ya da birkaçının bir araya gelmesi gerekir (Öner, 2016, s.41). İnsanlığın büyük çoğunluğu bir şekilde ve bir nedenden ötürü sınır içi ve/veya sınır dışı göç etmiş ya da etmek zorunda kalmıştır. Erken dönemde insanların göç etme nedenlerinin altında, yiyecek, barınak ve

güvende olma isteği yatarken; günümüzde insanlar, ekonomik, kültürel, politik, dini, bireysel çatışma, çevresel etmenler gibi birçok nedenden ötürü bir yerden başka bir yere hareket ediyorlar. Göç eden insanlar, gittikleri yerlere geleneklerini, kültürlerini, inançlarını da yanlarında götürürler ve kendi geçmişleri ile yeni tanıştıklarını bir araya getirirler.

Bu doğrultuda; göçün bireye ve topluma yansımalarının yanı sıra, her disiplinin göç olgusuna bakışında da farklılıklar söz konusudur. Tarih, önce genellemeler ile ifade edip sonra ayrıntılara girerek göç olgusunu siyasal ve tarihsel bir çizgide anlamlandırmaya çalışırken; sosyoloji ise bireyden topluma ya da toplumdan bireye göç olgusunu insan ve toplum bağlamında ele alır. Siyasal anlamda ise göç; nüfus üzerindeki etkisi, etnik unsurlar, bütçe, kaynak, güvenlik, vb. bağlamlarda ele alınır. Sanatın göçe yaklaşımı ise olgusal, kavramsal ve tarihi anlamlarını ima eden karmaşık bir işleyişe sahiptir. Çoğunlukla göçün sebepleri ve sonuçlarının bireyler ve toplumlar üzerindeki etkisi üzerinde durur. Neden ve sonuç ilişkisinin genellikle bir arada sunumu söz konusudur (Öner, 2016, ss.41-42).

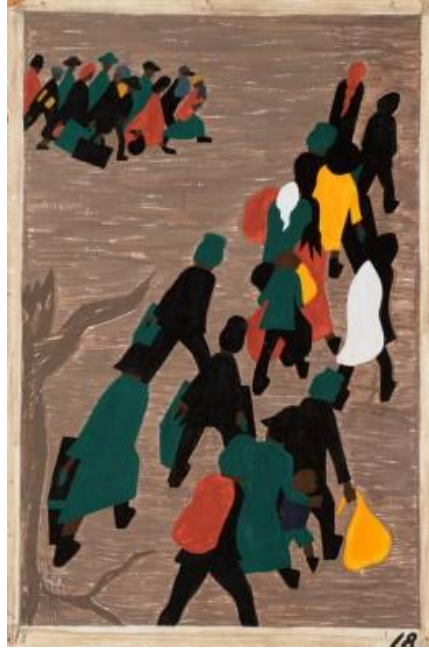
Göçün sanattaki durumu iki şekilde sonuçlanır. Birincisinde göç olgusu bir konu olarak sanata dâhil olur. Ki bu bağlamda örneğin; savaşlar, çatışmalar neticesinde göç etmek zorunda kalan insanlar, mübadele, mülteciler, yer değiştirme, hareket, sınır dışı edilme gibi kavramlar ile sanatta kendine yer edinir. Bir de göçün, sanatçıların ve onların atalarının, kişisel kimliklerini ve sanatlarını şekillendirmedeki etkisi söz konusudur. Öyle ki bu durum, göç eden sanatçının kendi yerel dilini, anlayışını göç ettiği yeri bazen etkileyerek oraya taşıması bazen ise oradan etkilenmesi ile sonuçlanan bir sentez oluşturur.

Bu araştırmada; göç konusunu yapıtlarına taşıyan bazı sanatçı yapıt örneklerine yer verilmiştir. Ki bu sanatçılardan birçoğu bulunduğu ortamdan başka bir yere göç etmiş ya da göç etmek zorunda kalmıştır. Farklı ülkelerin sanatçılarına yer vermeye çalışılmış ve bu şekilde, göç olgusunun farklı kimliklere sahip sanatçılarda nasıl yorumlandığı, göçün onların sanatı üzerindeki etkileri, bu konuyu ele alma nedenleri onların yapıtları üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

Göçer bir ailenin oğlu olan Jacob Lawrence, göç olgusunu hem bireysel olarak içselleştirmiş hem de bir sanatçı duyarlılığı ile yansıtmıştır. Yarısı MOMA'da yarısı DC'deki Philips Koleksiyonunda yer alan 60 eserden oluşan bir göç serisi resmeder. 1. Dünya savaşı sırasında ve sonrasında kırsal ya da tarıma dayalı güneyden, endüstriye dayalı kuzeye göçü ele alır. Bu göç olayı Amerika tarihinde oldukça önemlidir. Yaklaşık 6 milyon insanın göç ettiği düşünülmektedir. Bu büyük göçün sebebi hem güneydeki aşırı ırkçılık, Jim Crow kanunları hem de kuzeydeki endüstriyel şirketlerin işgücü ihtiyacıdır (Khan Academy, Video-quide, Jacob Lawrence, Göç Serisi). Lawrence'ın göç olgusunu içselleştirmesinin altında yatan sebep,

bu büyük göçer topluğunun içinde ailesinin de olmasıdır. Bu süreç ile ilgili birçok araştırma yapan sanatçı işe önce hikâyeyi yazarak başlar. Bunun için aylarca kütüphanede çalışır, ailesi ve komşularından yolculuk hikâyelerini dinler.

Resim 1. Jacob Lawrence, İvme Kazanan Göç, 1941, Tahta üzerine kazein tempera, 45.7x30.5 cm

New Jersey’de doğan ve Harlem’de yetişen Lawrence kendisini, kendisinin ve Afro Amerikalıların yaşam biçimini şekillendiren büyük göçün bir çocuğu olarak tanımlar. Büyük Göç ona coğrafi avantajlar sağlarken, "Bütün bu insanlar sokakta, çeşitli renklerde, çok desende, o kadar çok renk hareketi, çok canlılık, çok enerjik" diye tanımladığı Harlem, onun sanatında ilham kaynağı olmuştur. Harlem’in dokuları ve dinamizmi, komşularının yolculuklarına dair hikâyeleri, şarkılar onun sanatsal yaklaşımını şekillendirir. O, resimle halkının deneyimlerine ses verir (Phillips Collection, Over the Line, Jacob Lawrence).

“Çok hızlı çalıştım” diyerek süreci anlatan Lawrence bu seride, hem ucuz hem de hızlı kuruyan tempera boya ve kontrplak kullanır. Aynı anda tüm panelleri yayar ve önce sahneleri kalemle çizer. Eskizlerini sınırlı bir renk yelpazesıyla dolduran sanatçı: “Çok basit bir palet aldım. Sarılar, yeşiller, maviler...Renkleri karıştırmadım. Serinin bir parçası olmalarını istediğim için saf olarak bıraktım. Ben bunları 60 eser olarak değil, tek eser olarak görüyorum” der (MoMA Audio+ Guide, Jacob Lawrence).

Lawrence çoğunlukla insan figürlerinin yüzeyde bölünmelerle yer aldığı kompozisyonları ile Büyük Göçe ve bunun insanlar üzerindeki etkilerine odaklanır. Siyahları resmederken sadece dış hatları ile onları yüzeyden ayırırken, beyazları daha detaylı olarak resmeder. Bunu da ırkçılığın bir yansıması olarak okumak yanlış olmasa

gerek. Renk kullanımı ile yarattığı canlılık ve karamsarlığın biraradalığı ve resimlerine verdiği isimler, göç olgusunu başarılı bir biçimde yansıtır. ‘İvme Kazanan Göç’ başlıklı resmine baktığımızda, geometrik şekiller ve düz boyalı yüzeyler görüyoruz. Tamamen siyahlara odaklanmış ve beyazlara bu resminde yer vermemiştir. Sol üst köşeden sağ üst köşeye ve sol alt köşeden sağ üst köşeye iki grup halinde bir insan kalabalığı görülmekte. Her iki grubun da gittiği yön aynıdır. Sırtlarında, ellerinde taşıdıkları eşyalar ile bu insanlarda sınırlı bir renk paleti kullanan ve bunu başarılı bir şekilde dengeleyen sanatçı, figürleri takip etmemizi sağlar. Resimde bıraktığı boş alanlar ile de hareketi daha etkili kılar.

Ailesi ve yakınları tarafından deneyimlenmiş olan bu göç, kendisi hareketin içinde fiziksel olarak olmasa da, sonraları hem yaşadığı yerler hem de ailesinden dinledikleri ile içselleştirdiklerini sanatçı duyarlılığı ile birleştirmesinde etkili olur. Lawrence’ı Amerikan tarihinde gözden kaçmış bu hikâyeyi, Büyük Göç’ü “Amerika’daki siyahların öyküsünü, Amerikan kültürüne ayrı bir deneyim olarak değil, Amerikan mirası ve bir bütün, yaşantının bir parçası olarak” görür (MOMA Learning, The migration gained in momentum Jacob Lawrence American, 1917–2000).

Resim 2. Nedim Günsür, Göçerler, 1960’lar, Tuval üzerine yağlıboya, 18,5x44,5cm

Göç olgusunu, Lawrence kadar derinden deneyimlememiş olsa da Nedim Günsür için bu konu, onun toplumsal gerçekçi tavrına oldukça uygun düşer.

Modern dönemlerde kentleşme tecrübesi ile başka bir pratiğe dönüşen göç özellikle, 1950’lerde Türkiye’de yoğun olarak kendini hissettirmeye başlar. Üretim, ticarileşme, sanayileşme, insan gücüne ihtiyaç, vb. nedenler bu dönemde insanların kırsal kesimden kente göç etmelerinde etkili olur.

Türkiye’de 1950’li yıllardan başlayan göçlerle kentleşme süreci hızlanmış ve göç edilen bölgelerde nüfus yoğunluğu yaşanmaya başlamıştır. 1970-75 arası nüfus sayım verilerinden hareketle Doh (1984: 49); “Kentsel maddi düzeyin göç üzerinde çok az etkisi olduğunu, kırsal kesimdeki itici faktörlerin çok önemli olduğu” üzerinde durur. Göçü arttıran etmenlerden birinin de kentlerin çok çeşitli iş imkânı sunması olduğu sonucuna ulaşır.

İnsan ve toplum üzerinde büyük bir etkiye sahip olan göçe, Türk sanatçılardan bazıları da kayıtsız kalmaz. Bu sanatçılardan biri olan Günsür, eğitim için gittiği Paris'te Picasso, Matisse, Legér'nin yanı sıra Afrika sanatını da yakından tanır. Tüm bunların yanı sıra, yerel konulara eğilimi ve bezemeci tavrı ile bilinen Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun öğrencisi olması da eklenince, onun resimlerinde yerel konular ve bu konuların üçüncü boyuttan uzaklaşarak bezemeci bir yaklaşımla ele alınması ile sonuçlanır. Sırtlarında eşyaları, azık torbaları, yanlarında çocukları ve yamalı giysileri ile bir grup insanı hareket halinde betimleyen Günsür'ün birçok resminde yer verdiği uzun espas, burada göçü daha etkileyici kılar. Cansız, kurak araziye veda ederek umutla başka yerlere göç eden insanları adeta bir panoramik görüntü eşliğinde sunar.

Resimlerinde göç yalnızca ülke içinde sınırlı kalmaz. Sınır ötesine de taşınır. Avrupa'nın değişik kentlerine göç eden insanlar, Hamburg-İstanbul trenlerinin penceresinin önünde eşlerini uğurlayan kadınları, çocukları da resimlerine taşır. Çaresizliğin yoğunlaştığı bir toplum gerçeğini yansıtan bu resimlerde, umut ve bıkkınlık, çaresizlik ve çaresizliğe gösterilen direnç aynı kadrajda yer alır. Toplum gerçeğinin somut görüntülerini abartısız biçimde gözlemci bir yaklaşımla ele alır (Özçakır, 2014).

Resim 3. Mona Hatoum, Rotalar II, 2002, Beş harita üzerine renkli mürekkep ve guaj,
Enstalasyon: 90.2x106.7x2.5 cm

Göçü ailesi ile birlikte yaşamış sanatçılardan bir diğeri de Mona Hatoum'dur. İsrail'den sürülmüş Filistinli bir ailenin çocuğu olarak Lübnan'da doğan Hatoum, 1975 yılında Lübnan'dan İngiltere'ye taşınır. Lübnan'da başlayan iç savaş nedeniyle geri dönemez. Çatışma nedeniyle yerinden edilmenin ne demek olduğunu bilen bir sanatçı olarak göç etme olgusu; hareket, seyahat, yeni kültürler, insanlar ve toprakları keşfetmesinde ilham kaynağı olur. Göçebeliğin kendisine iyi geldiğini, "çünkü kendimi herhangi bir yerle tamamiyle tanımlamayı

ümit etmiyorum” sözleri ile ifade eder. “Köksüzler için yollar” olarak gördüğü ‘Rotalar II’ adlı bu çalışma, uçuş modellerini gösteren havayolu broşürlerinden alınan beş renkli harita üzerine mürekkep ve guaj boya ile yapılan çizimlerden oluşur. Havayolu haritaları, seyahat ederken oluşturulan ağı görselleştirir ve dünyayı, ulusal, uluslararası ya da siyasi sınırlardan ziyade harekete göre grafikleştirir. Sanatçı, havayolunun bu mevcut güzergâhına elle çizilmiş soyut tasarımları ile müdahalede bulunur. Bu müdahale, sınırları daha da bozar ve karmaşık bir iklim haritasına benzeyen bir görüntüye dönüştürür (MoMA Learning, Routes II, Mona Hatoum).

Rotaların bozulmuş geometrik şekillerdeki ağ ile yakalanmış bu örneği, var olan haritaları önceden tanımlanmamış parçalara bölüyor ve zaten kurulmuş olanların üzerine ve içinde yeni çizilmiş, hayali kartografi ihtimalini ortaya koyuyor. Rogoff’a göre (2000:83), “belirgin bir şemaya sahip konumu ve yer belirleme aracı harita; örtülü, gizli, biraz anlaşılmaz, açıkça gizli veya gizlenmiş nesne haline dönüştürülür.” (Rogoff’tan aktaran Cattani, 2011, s.64).

Rotalar, Gayatri Spivak’ın "bir dünyayı dünyaya çevirme" olarak tanımladığı şeyle ilgilidir; hiyerarşi ve mülkiyetin haritalarını metinselleştirme, sanat yapımı, anlaşılacak bir nesne haline getirmenin yanı sıra, hiyerarşi ve mülkiyet haritalarını dayatan emperyalist bir projeyi "tanımlanmamış olduğu varsayılmış olanı" tarif eden bir formülasyon. Hatoum’un çalışması, iktidarın mekânı şekillendirmeye ve görsel sanatın zulüm, direniş ve yenilikçiliği işaretleme potansiyeline karışmasını birleştirerek ayırıyor (Spivak’tan aktaran Lamn, 2004).

Resim 4. Yun-Fei Ji, 3 Geçit Baraj Göçü, 2009, Baskı, 34x306.5 cm (çizim), 44x856.5 cm (kağıt)

Ünlü Çinli ressam Yun-Fei Ji ise, çevresel faktörlerle tetiklenen göç olgusunu ele alır. 1994 yılında yapımına başlanan ve 2000’li yılların sonunda tamamlanan 3 Geçit Barajı, Çin’in Yangtze Nehri’nin felaketini azaltmak ve ülke nüfusunun %10’u için hidroelektrik enerji sağlamak için inşa edilmiştir. Ancak, bu proje tartışmaları da beraberinde getirir. Binlerce insan göç etmeye zorlanır. Bu baraj, Çin’in coğrafyasını çeşitli biçimlerde yeniden şekillendirir. Kırsaldan kentsel, kapitalist bir topluma geçiş, binlerce insanı kendi topraklarından, geçim alanlarından uzaklaştırarak onları başka

yerlere gitmeye zorlayan bir değişimin parçası olarak Çin'i sosyal anlamda da yeniden şekillendirir (Ji, 2010, s.73).

Ji, Çin'in yakın tarihli bu olayını, Çin manzarası tarzına gerçekçi detayları ekleyerek ele alır. Barajın yapımının neden olduğu sel ve toplumsal kargaşayı; annelerinin kıyafetini çekiştiren çocuklar, eşyalarla dolu torbalar gibi gerçekçi tasvirlerin yanı sıra, baskının sağ tarafında canavar gibi fantastik görüntüler de ekleyerek tasvir eder. Yaklaşık 10m olan uzunluğu ile dikkat çeken bu çizimi eski Çin'in geleneksel bir kitap kaydırmasına dönüştürmek için sanatçı, Pekin'deki geleneksel basım ve yayım stüdyosu olan Rongbaozhai ile çalışmıştır. 500 ahşap bloktan yapılan bu baskı, tamamen açıldığında bu uzunluğuna erişir. Çağdaş meselelerle geleneksel teknikleri bir arada kullanan Ji "geçmişteki kolektifleştirmeden yeni tüketimciliğe kadar, Çin tarihinin ütopyacı hayallerini keşfetmek için manzarayı kullandığını" vurgular (MoMA Learning, Three Gorges Dam Migration).

Yavaş yavaş açılan ve açıldıkça, dramatik etkilerin de kaydedildiği bu eser, Çin manzara resmini hatırlatır. Onun özellikle kaydırma ile yaptığı işlerinde; geçmiş ve şimdi ve mahrum bırakma teması işlenir. Onun görüntüleri, yerinden edilmiş insanların doğal ve sembolik görüntülerini içerir. Yine bu çalışmada daha önce de ifade edildiği gibi, şaşkınlık yaratan canavarların fantastik görüntüleri, yine hükümete sadakati ifade eden sadakat dansı yapan insanlar, yükselen sular yer alır. Görüntünün her iki tarafında da Ji tarafından yazılan, Çin'in Yangtze nehri için emelleri ve sonuçlarını anlatan metinler yer alır (MOMA, Research Resources, Library, Yun-Fei Ji..., Fall 2009).

Resim 5. Susan Stockwell, Dünya, 2011, Geri dönüşümlü bilgisayar bileşenleri, 6.5x4 m, Bedfordshire Üniversitesi, Luton

Çin'in toplumsal bir sorununu kendine konu edinen Ji, insanın yaşadığı bu trajediyi kişisel ve sembolik fantezi ile harmanlar. O, mevcut problematik gelişmeler hakkında yorum

yapmak için geçmiş olaylardan yararlanır. Onun eserleri tarihsel anlatıların ve otobiyografik notların katmanlı bir sunumudur (UMassAmherst Fine Arts Center Press Release, Yun-Fei Ji...).

Hiyerarşik ve sabit sınıflandırmalara karşı, zanaat ve güzel sanat, atık madde ve yüksek üretim gibi farklı kategorileri sorunsuz bir biçimde bir araya getiren Susan Stockwell ise bir dünya haritası üzerinde göçe değinmeyi yeğler (Haynes, 2007). Dünya haritası göç olgusunu ifade etmede ilk akla gelecek biçimlerden biridir. Ancak, Bedfordshire Üniversite'sinin Luton kampüsünde yer alan bu çalışma, teknik kullanımı bakımından oldukça ilginçtir. Atılan bilgisayar bileşenlerinden oluşan bu harita, dünyanın farklı yerlerinden eğitim amacı ile gelen öğrencilerin olduğu üniversitede sergileniyor olması bakımından, eserin teması ile oldukça uygun düşer. Bilgisayar parçaları, topografik görüntüyü oluşturur ve her bir bileşen bir dolaşım yaratır (Susan Stockwell web site, World...).

Stockwell bu uygulamanın öncelikli olarak dönüşümle ilgili olduğunu vurgular. Onun çalışmaları, iç içe geçen öğelerin çeşitli anlamlar yaratmak için bir araya gelmesinden oluşur. Küçümsenen ya da değersiz görülen evsel ya da endüstriyel atık materyaller yeni bir dilsel kimliğe bürünür.

'Dünya' adlı bu çalışmada da e-atık olarak adlandırdığımız bilgisayar bileşenleri büyük ölçekli bir çalışmaya dönüşür. Parçalanan bilgisayarlar, içleri açığa çıkarılan bu bileşenler, bizlerin vazgeçemediği bu makinelerin ana yapısını oluşturuyor. Bu işler bir anlamda tüketim toplumumuzun otopsisini. Ekoloji, jeosiyaset, haritalama, ticaret ve küresel ticaret konularıyla ilgilenen sanatçı, hayatımıza nüfuz eden atılabilir olan nesnelere manipüle ederek olağanüstü sanat eserlerine dönüştürür. Onun çalışmaları kendi içinde barındırdığı güzelliğe ek olarak, bizlere tüketen ve belki de boşa harcayan bir toplum olduğumuzu sessiz bir şekilde anımsatır. Daha hızlısını elde etmek için çalışan bir cihazı kenara atmak ve e-atığın yaptıklarını düşünmekten vazgeçen tavrımızın karşısına bu işleri koyarak, e-atığı kabullenmeye zorlar bizi. Küratör Grace Chung, Stockwell'in çalışmalarını "Birikim, dönüşüm, parça, enkaz, günlük malzemelerin tekrar kullanımı" olarak özetler. Siyasi ve kültürel sömürgeleştirme, atıkların ve tüketimin küreselleştirilmesi onun çalışmalarına sızan unsurlardır (Buczynski, 2012).

Resim 6. Reena Saini Kallat, İsimli (Harita, Çizim), (detay), 2011, Elektrik telleri ve bağlantı parçaları, 10 dk. Sesli döngü

Göç olgusunu bir dünya haritası üzerinde göstermeyi yeğleyen sanatçılardan bir diğeri de Hintli sanatçı Reena Saini Kallat'tır. Sanatçı dünyanın her tarafında yaşanan göç ve büyük ölçekli hareketi, elektrik kabloları ve bağlantı parçaları ile gösterir. Elektrik akışı ile temsil edilen harekette bir yerden koparılmanın yanı sıra diğer kültürlerle temas da söz konusudur. Bu hareketler aynı zamanda bir tercih ve zorla bir yere gönderilen ya da yerleştirilen göçmenler arasında yeni bölünmeler yaratan küreselleşme sürecinin bir parçasıdır.

'İsimli' adlı bu çalışma, işgücü amacıyla göç edenlerin dünyadaki akışları ve hareketinin, kültürel değişimi de beraberinde getirdiğine vurguda bulunur. Kallat, kültürel kimliklerimizi yalnızca fiziksel bir yerden özgürleştirmemizi değil aynı zamanda hepimizin sembolik bir web'de olduğu gibi dolaştığımızı da yansıtır. Göçmenlerin hareket biçimlerini küresel olarak izleyecek çizimi elektrik kabloları ile oluşturmaya karar veren Kallat, çalışmasında birçok katılımcının genel durum bilgisi olmadan etkileşime girdiğini söyler ve şöyle devam eder: "Bu eseri esasen enerji ve bilgileri bir yerden başka bir yere ileten kablolarla yapılmış bir çizim projesi olarak düşünüyorum. Elektriğin elektrikli cihazlarda aynı olduğu söylenir ancak elektriğin anlatımı bir cihazdan diğerine farklılık gösterir. Bu yarı kartografik çizimde kurşun kalem yerine tel kullanarak; gezginlerin kesiştiği yollar olarak, haritanın dinamik, sürekli değişen, akış sağlayan, enerjilerin ve insanların küresel akışı ile veri aktaran kavram ile ilgileniyorum (Kallat, 2012).

Göç olgusunu soyut formlarla ifade etmeyi seçen Roxanne Lasky çalışmalarında tekstil ürünlerini kullanır. Sanatında ilk önce suluboya ve yağlıboya ile çalışmayı tercih eden sanatçının, tekstilden yaptığı çalışmalarında bu teknik kullanımının etkilerini görmek mümkündür. Tekstil ona, kendini daha açık şekilde ifade etme adına renk ve doku inceliği veren bir araçtır ya da belki daha da önemlisi duygusal olarak ifade etme olanağı tanır. Bununla

birlikte o, tekstilin kendisine tanıdığı özgürlükler ve kısıtlamaların farkındadır ve bu malzemeyi iyi değerlendirmeyi ve kullanmayı bilir. Bu türden bir çalışma katmanlı bir yapıya sahiptir. Malzemeyi iyi tanımak, iyi bir kompozisyon oluşturmak ve nihai görüntüyü elde etmek. Bu süreç bazen oldukça akışkan olabildiği gibi, bazen de belirli kısıtlamalarla karşılaşmak mümkündür.

Resim 7. Roxanne Lasky, Göç

Onun ‘Göç’ adlı bu çalışmasında olduğu gibi, kişisel dil, bireysel algılama çalışmalarında itici bir güçtür. Yer, döngüler, hareket, dönüşüm ve göç konuları ile yakından ilgilenen sanatçı, bu konuları kendi soyut formları ile sunmayı yeğler. Elle boyanmış kumaşlar, fotoğraflar, kelimeler, boya, iplikler; onun bu konularını oluşturmak için kompozisyon içindeki yerlerini bularak anlamlı hale gelirler. Gelgit, göç, hafıza ya da geçmiş gibi başlıca başlıklar etrafında bizi bir şekilde aidiyet sorgulaması ile karşı karşıya bırakır. Onun çalışmalarının genel yapısını içten dışa açılım, yönelim olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerek. Dışarıdan; bizim bir şekilde yaşamın ağına yakalanışımız, seçimimizin gerekmediği döngü ve harekete yakalanmamız söz konusu iken içeriden, yaşamlarımız kendi yerimiz, döngümüz ve göç duygumuz tarafından yönetilmektedir. Kendi amacımızın yollarında dolaşırız, sıklıkla kendi kendimizi tekrarlarız, bir dairenin etrafında ve bize uygun anlam döngülerinde dolaşırız. Fiziksel dünyadan değil, kendi anlamımızın dünyasından, kendi algımızdan, hareket dalgasının bir parçasını oluştururuz (Hopper, 2016).

Farklı renkte kumaş parçalarının bir araya gelmesinden oluşan bu çalışmasında da onun döngüsel dairesini görmek mümkündür. Birbirleriyle alakasız gibi görünen bu parçalar, merkezde bir daireyi oluştururken, etrafında her bir köşede onunla kopuk gibi duran ama bir şekilde bağlanmış hissi uyandıran parçaları görmek mümkün. Sezgisel olarak topladığı bu

parçalar, anlamlı bir bütüne ulaşır. Bu parçaların kendi aralarında kurduğu ilişkiyi Lasky şöyle ifade eder: “Parçalar arasındaki ilişkileri, hafızanın doğasını temsil eden bir anlatıya haritalandırırım. Genellikle bulanık, belirsiz, sessizdir...” (Roxanne Lasky web site, Roxanne Lasky Artist Statement).

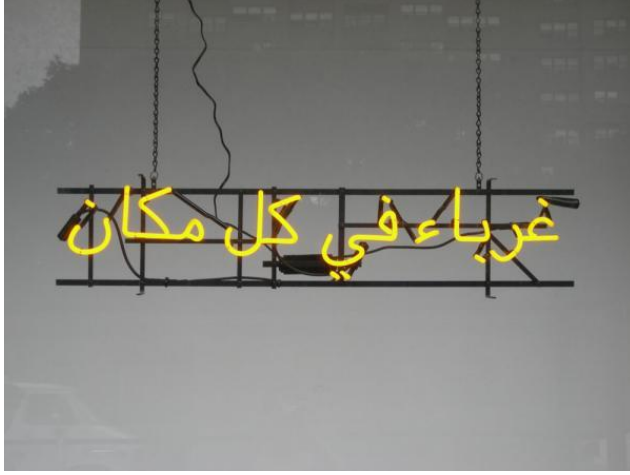
Resim 8. Giovanni Iudice, İnsanlık, 2011, Tuval üzerine yağlıboya, 235x290 cm

Akdeniz’deki tekne göçlerini tasvir eden Giovanni Iudice, bu göçleri yakından tanıyan birisi. Sicilya’nın güney sahillerindeki memleketi Gela’nın ışıltılı sahili son yıllarda sörf yapanların yanı sıra, cılız teknelerle getirilen insanların dolaştığı bir yer olmaya başlamıştır. Sanatında, gerçekliği belgelemeyi seçen Iudice için bu bağlamda çevresinde yaşanan göç ve mültecilerin, onun resimlerinde konu olarak yer alması kaçınılmaz olur. Göçmenler/Mülteciler serisinde yer alan ‘İnsanlık’ adlı bu resim, 2011 yılında 54. Venedik Bienali’ndeki İtalyan Pavilyonunda sergilenmiştir (Italy, where Migration’s ..., 2016).

Karanlık bir kumsalda, yerinden edilmiş bir grup insanın umutsuzluk içinde oturuları, arkada karanlığa doğru götürülen bir ölü, önde kumların üzerinde kanlı ayak izleri. Sanatçı, tüm bu trajik ve umutsuzluk yüklü görüntüye, göğe yükselen yeni doğmuş bir bebek ile umut kırıntısı yüklemeyi başarıyor. Kültürel medyada, sürünün ya da toplu göç dalgasının bir parçası olarak görülen bu insanlar, burada kendi hikâyelerinin başkahramanlarına dönüşüyor. Fotogerçekçi bir tarzda yapılan bu resim, acı, umutsuzluk, gerçeklik, an, bekleyiş, ümit gibi bilinmeze doğru yapılan göçün, insan üzerindeki etkisini oldukça başarılı bir şekilde aktarıyor.

Niels Van Tomme’nin küratörlüğünü yaptığı “Nereye Göç Edeceğiz?” adlı gezici sergide yer alan sanatçılardan biri de Claire Fontaine’dir. Göçebeliğin estetik potansiyelini araştıran bu sergi, görseller ve görsel efektlerle göçmenlerin deneyimlerini vurgular. Sergi ayrıca sanatın sınır ötesi bir arabuluculuk yapabileceği ve birçok dilde konuşabileceği üzerine de bir vurgu taşır. 19 sanatçı ve kolektif grubu bir araya getiren bu sergi temelde, göç ve

yabancılık üzerine şekilleniyor. Sanatçılar, insan koşullarının evrensel yönlerini yeniden yapılandırarak izleyiciyi göç edenleri tanımaya davet ediyorlar. Fontaine ise bu sergiye neon ışıklarla Arapça olarak ‘Yabancılar Her Yerde’ yazan işi ile katılır.

Resim 9. Claire Fontaine, Yabancılar Heryerde (Arapça), 2005, Pencere veya duvara monte edilmiş neon, bağlantı elemanları, kablolama ve transformatörler, 100x18x4.5 cm

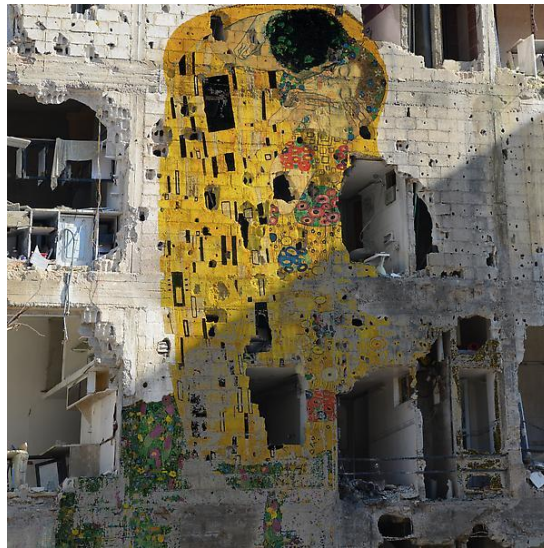
Bu çalışma, galeri duvarında öyle bir noktaya konulur ki, onun izleyici ile etkileşimi sadece galeri ile sınırlı kalmaz. Kentsel çevre ile de etkileşim içine girer. 2005 yılından bu yana İngilizce dışında farklı dillerde neon ışıklarla yaptığı tabelalarla tanınan sanatçı bu eserde; yabancılığın ve yabancılaşmanın deneyimini evrensel koşullar olarak yeniden tanımlar. İzleyiciye, göç eden kişiyi hayal etmek için herhangi bir yerde, başka bir yerde, bir noktada bir yerlerde yabancı olabileceğimizi ya da yaşayabileceğimizi hatırlatır. ‘Yabancılar Her Yerde’, yabancının hâkim olduğu düşüncesini sorgulamak için yeni bir anlama bürünür. Aslında bu kısa yazı, insan durumunun hayati bir yönünü gözler önüne serer (Block, 2012).

Resim 10. Owais Husain, Sessiz Kalp, 2015, Çoklu ortam kurulumu; Kağıt, ahşap, akrilik, grafit, çelik, su, aynalar ve video

Göç ve kimlik olgusu Owais Husain'in eserlerinde sıklıkla yer verdiği temalardandır. 'Sessiz Kalp' adlı bu çalışma içten aydınlatılmış üç büyük kâğıt evden oluşur. Evin şeklini evrensel bir kimlik sembolü olarak seçen sanatçının asılı olarak sergilediği her bir ev, bir taraftan sessiz ve sıcak bir şekilde davetkâr bir ışıkla parıldarken diğer yandan onların tersine döndürülmüş olmaları; şiddet, felaket veya yerinden olma gibi anlamları öne sürer. Sergileme mekânının duvarları boyunca uzanan aynalar ve su dolu çelik kaplar, evleri yansıtır. Enstalâsyonun en uç noktasında ise bir gezginin ayaklarının görüldüğü bir video yer alır. Husain göç olgusu ve bu çalışmasına dair şöyle der: “ Herkes bugün bir göçmendir, biz dalgaların karaya attığı odun parçasıyız... Dünyanın en uzak köşesinde bile bundan etkilenmeyen hiçbir insan yok. Çevrede yaşanan ve herkesin sonuçlarını hissettiği kaymalar” (How Are Artists Responding..., 2016).

Hint asıllı bir sanatçı olarak yaşamını Birleşik Arap Emirliklerinde sürdüren sanatçı burada yaşamının onun çalışmalarındaki etkisini Maan Jalal ile yaptığı röportajda şöyle dile getirir: “Nerede olduğunuz veya çalışma alanınızı neyin oluşturduğu önemli değil...Dubai'nin dokusunu oluşturan trafikte sessiz bir esneklik var ve kaçınılmaz olarak çalışmalarımıza giriyor. Çalkantılı göç ve diasporalar çalışmada tutarlı bir konu haline geliyor”. Yine sanatçı, iki bölgenin birbirine yakınlığının zamanla kültürel bir çakışma yarattığını da düşünmektedir. Ülkenin diğer şehirlerinden iş gücü için göç eden insanlar ve nüfustaki bu fluxus kültürünün Birleşik Arap Emirliklerine yansıdığını dile getirir ve Hindistan ve Birleşik Arap Emirlikleri arasında şöyle bir karşılaştırmaya gider: “Her ikisi de yerinden olmuş kişilere bir ev sunuyor. Modern Hindistan yalnızca dünya değil, kendisi de dahil olmak üzere çalkantılı bir yörüngede. Birleşik Arap Emirlikleri kadar, küresel belirsizliğin zorlu bir ekosistemi içinde kendine adım atma konusunda olumlu çabalar içinde...” (Jalal, 2017).

Resim 11. Tammam Azzam, Özgürlük Graffiti, 2013, ışık kutusu, 75 x 75 cm, 5 baskı

Yerinden olma, aidiyet, boşaltılmış mekânlar, yıkıntı, hedefi belirsiz yollar, yol boyunca ortaya çıkan sayısız engeller gibi göçün alt yapısına odaklanan düşünceler, Suriye’den göç etmiş ve şu an Dubai’de yaşayan Tammam Azzam tarafından bizzat deneyimlenmiştir.

Lindsey Davis ile yaptığı röportajda ülkesinde yaşanan devrimin kendisini hayatta ve sanatta başka birine dönüştürdüğünü ifade eder. Dubai’de Ayyam Galerisi’ne bağlı bir atölyede çalışan sanatçı, ülkesinden göç ederken birçok mülteci gibi birkaç valiz dolusu eşya ile ayrılır. Güvenli ve emniyetli olarak bulunduğu ve çalıştığı bu ortamı kalıcı bir yer ve ev olarak görmez. Suriye’de öncelikli olarak bir ressam olarak çalışan Azzam, oradan ayrıldıktan sonra grafik sanatı ile tanışır. Suriye’deki krize dair oradan göç etmiş bir sanatçı olarak: “Yapabileceğim tek şey, dünyaya, yaşanan durum hakkında daha iyi bilgi vermek için şahit olduğum şeylerle ilgili hatırlatıcı ve düşündürücü görüntüler üretmeye çalışmaktır”. Ki onun bu cevabı bu çalışmaların, halkın yaşadıklarını belgeleyen ve izleyicide farkındalık yaratma düşüncesinde olan bir sanatçı tavrı ile yapıldığını gösteriyor. Suriye Müzesi serisinde yer alan ‘Özgürlük Grafiti’ adlı çalışması ise Klimt’in ünlü eseri Öpücük’e ev sahipliği yapan yıkık bir mekânı gösteriyor: “Onu bir aşk ikonu olarak seçtim, bu duvarın arkasındaki aşk hikâyelerini aramanın bir yolu, savaş makinesiyle tamamen silinmişti. Suriye’de bir zamanlar pencere ve kapılara sahip olan bu mekânlar, arkasındaki binlerce hikâyeye şahit olmalı. Şimdi ise bunlar, sadece boşluklar. Suriye Müzesi serisi, bütün dünyanın sanatla ilgilenebileceğini ve o sırada Suriye’de her gün iki yüz kişinin öldüğü gerçeğini göz ardı etme girişimimdi. Serideki diğer eserler arasında Warhol, Van Gogh, da Vinci, Dalí, Matisse, Gauguin, Munch ve Klimt’in ünlü eserleri yer alıyor. Bir açıdan serinin Batı Sanat Tarihi vurgusu, bizlerin aynı dünyanın vatandaşları olduğumuz gerçeğini ve kültür de dâhil olmak üzere her şeyde eşitliğin önemini ortaya koyuyor. Başka bir bakış açısına göre ise, Avrupa’nın tanınır bu görüntülerini Suriye’nin trajedisine dikkat çekmek için ödünç alabileceğimi hissettim. Goya, 3 Mayıs 1808’de yüzlerce masum İspanyol vatandaşının öldürülmesini ölümsüzleştirmek için bir eser yarattı. Fakat bugün Suriye’de kaç Mayıs sahibiz?” Azzam’ın savaş yüzünden tahrip edilmiş kentler ve bunun neticesinde yaşanan zorunlu göçlere ilişkin Bon Voyage adlı bir serisi de bulunmakta. Bu seri ise 6 farklı şehirde savaş yüzünden tahrip olmuş binaların renkli balonlarla doldurulmasından oluşur. Bu seride bu şehirlerin Suriye’nin yakın tarihinde ve Arap dünyasında oynadığı rollere de değinir. Bu çalışmalarda, sanatçının rahatsızlığı, korkunç olanı izleyiciye farklı bir dille aktardığını görmekteyiz. Ayrıca bu çalışmalar, toplumlardaki empati eksikliğini de vurgular. Onun göç ile bağı, daha çok zorunluluk üzerinedir. Ki bu zorunluluk da savaş, çatışma kaynaklıdır. Kendisinin de ifade ettiği gibi onun göç temalı çalışmaları “halkın mücadelesini belgelemek,

bir diyalog ve farkındalık yaratmak” üzerinedir. Hareket ve göç etme ise onun kendisi ve sanatsal süreci için halen devam etmektedir (Davis, 2016).

Resim 12. Issam Kourbaj, Kaybedilen Başka Bir gün: 1,906, Budapeşte

Resim 13. Issam Kourbaj, Kaybedilen Başka Bir gün: 1,579, Londra civarında 5 lokasyon

Suriye doğumlu Issam Kourbaj ise İngiltere’de yaşayan bir diğer göç etmiş sanatçılardan birisi. Farklı şehirlerde gerçekleştirilen ‘Kaybedilen Başka Bir gün’ adlı enstalasyonunda, Suriye mülteci krizine yer verir. 2011 yılından bu yana Suriye’deki savaşa dayalı çalışmalar yapan ve bu çalışmalar ile insanları, yardım konusunda teşvik etmeye ve var olan durum konusunda bilinçlendirmeye davet eder (Issam Kourbaj..., Alserkal Venue).

Bu enstalasyon, ilaç kutuları ve atılmış kitaplar gibi atık maddelerden oluşmaktadır. Eski kitapları birbirinden ayırarak onlara siyah çizgiler ekler ve Arapça yazılar yazarak bu çalışmayı oluşturur. Etrafını da yanmış kibrit çubukları ile çevreler. Minyatür bir çadır haline gelen düzenek, göç, ev ve çocukluk gibi temalara vurguda bulunur. Bu çalışma, Londra’daki Arap kültürünü kutlayan Shubbak festivali kapsamında, Londra’nın beş farklı yerinde gerçekleştirilmiştir. Bu enstalasyon için seçilen boş bar, depo, kiliseler ve kültür merkezi Türkiye, Ürdün, Lübnan ve Irak bölgelerinde, Suriye sınırları dışındaki mülteci nüfusunun konumlarını temsil eder. Londra Goethe Enstitüsü ve St.James Kilisesi, Piccadilly’deki tesisler Suriye’nin güney sınırındaki kamp yerlerine ilişkin iken, Doğu Londra merkezi, Kuzey Irak

şehirleri ile bağlantılı, 10 Golborne Yolu Lübnan'ı, Hampstead Heath Kilisesi Türkiye'deki kampların yerini belirtir (Issam Kourbaj web site, Another Day...).

Sanatçı, Londra'daki bu enstalasyona önce 1579 kibrit ile başlar ve serginin her günü için bir kibrit daha ekleyerek devam eder ve iki haftanın sonunda kibrit sayısı 1593 olur. Her bir kibrit, Suriye'deki ayaklanmanın başlangıcından itibaren geçen günlerin toplamını temsil eder. Kourbaj bu imajı, "birinin boynunun etrafındaki ip" olarak tanımlar ve mültecilerin, çadırların vatandaşı haline geldiğini söyler. Ailesi ve arkadaşlarının birçoğunun öldüğünü, bazılarının hapisanede olduğunu, bazılarının ise korku dışında her şeyin eksikliğini duyarak yaşadıklarını ifade eder. Onun bu çalışması, mülteci nüfusundaki binlerce kişinin isimsiz bir şehirde yaşamalarının nasıl bir şey olduğunu gösterir. Kendi ülkesini, Moskova'ya okumak için terk eden ve bir daha geri dönmeyen sanatçının her ne kadar bu işi kamplarla bağlantılı olsa da kendisi herhangi bir kampa ziyarette bulunmamıştır. Eğer bulunmuş olsaydı, çalışmasının farklı bir bakış açısı kazandıracağını bilmesine rağmen, bıraktığı yerlere geri dönme ve kendi ülkesinin insanlarını bu şekilde görmek için duygusal anlamda o kadar güçlü hissetmediğini vurgular. Onun sanat formuna dönüştürdüğü şey, kendi kimliğidir (Holland, 2015).

Atık malzemelerle oluşturduğu bu enstalasyonunda ya da diğer çalışmalarında kendini bir eylemci olarak değil de bir sanatçı olarak görmektedir. Ülkesinin yıkımında yaşadığı acı ve ortaya çıkan çatışma durumu, Suriye'deki savaşın yaşamın bir parçası haline dönüşmesi ve yok edilmesi gereken bir felaket olmaktan ziyade politik kararlarda dikkate alınan bir faktör olarak görülmesi de onun bu duruma eleştirisidir (Philps, 2015).

Çalışmalarında çoğunlukla dikkat çeken ölçek ve parçalama unsurları burada da görülür. Çadırların sayısı izleyiciye krizin boyunu hatırlatırken, onların eksik estetiği, burada yaşayan insanların her şeyden ayrılan yaşamlarını hatırlatır. Psikolojik hasarın fiziksel hasardan daha büyük olduğunu ifade eden sanatçı: "Kimseyi eleştirmeye gerçekten ilgilenmiyorum: İngiltere, Avrupa, kimse. Bu benim işim değil. Benim işim bir soru yaratmaktır ve sormak istediğim de buydu: kurulum ölçeğine bakmaktır. Bir ulusun kayıp bir gününü işaretlemek için her gün bir kibrit yakma ölçeğine bakın" (Artist Issam Kourbaj depicts ..., 2015).

SONUÇ

Ulusal ve uluslararası sınırlar içinde göç, sanatta önemli bir yere sahiptir. Göç, alt yapısında bir ya da birden çok itici neden barındırır. Bu bazen ekonomik sebeplerdir. Geçim kaynağı ya da daha iyisini elde edebilmek, daha iyi şartlarda yaşam arayışı, insanları göçe iter. Günsür'ün göçün bu boyutuna resimlerinde yer verdiğine tanıklık etmekteyiz. Burada zorunluluk ve bireyin isteği eşdeğer bir öneme sahip iken, Lawrence'ın resimlerinde yer verdiği göç ise ekonomik sebeplerin yanı sıra ırkçı söylemler ve bu doğrultuda gerçekleşen çatışma, ait

olamama durumu ile zorunluluğu çok daha fazla olan türdendir. Lawrence'ın yanı sıra Hatoum, Azzam gibi sanatçılar, kendilerinin ya da ailelerinin deneyimlemiş oldukları zorunluluktan gerçekleşen göçü, yaşanmışlık duygusu ile ele alırken; Ji, Günsür, Iudice, Fontaine gibi sanatçıların kendileri tarafından bu denli deneyimlenmemiş olan göçe toplumsal bir bakış açısı ile yaklaştıkları görülmüştür. Lasky göçü, içten ve dıştan bir döngüsellik ile Stockwell ve Kallat ise dünya imgesi ile akış ve hareket bağlamında ele alır. Özellikle son yıllarda, sanatın toplumsal olaylarda farkındalık yaratma, dikkat çekici yönüne göç konusu da dâhil olur. Husain göçü ev imgesi ile ait olma ve yerinden olma zıtlığındaki ile birliktelik ile yansıtırken; Azzam, Kourbaj gibi sanatçılar göçün tamamen zorunluluk ile gerçekleşen bir boyutunu, savaş, çatışmanın etkin olduğu yerinden edilme, yıkıntı bağlamında ele alırlar.

Göç ister bireylerin kendi istekleri ile isterse de zorunluluktan gerçekleşsin, sonuçta gitme, bırakma, ayrılma, bulunduğu yerden başka bir yere hareket etme, terk etme durumları bakımından duygusal ya da travmatik bir anlama sahiptir. Sanatçılar görsel imgeler yoluyla göçü, nesnelere, insanlar ve mekânlarla ifade etmektedirler. Sosyal, politik, kültürel, ekonomik boyutlarının yanı sıra göç konusunun, özellikle son yıllarda, göç etmek zorunda kalmış ya da göçer bir ailenin çocuğu olan sanatçıların yapıtlarına daha fazla dâhil olduğu görülmüştür. Dünyada son yıllarda artan çatışmalar ve savaşlar ve bunun neticesinde gerçekleşen zorunlu göçlerin; mülteci, hareket, gitme zorunda olma, ait olamama, terk etme, yaşam alanları gibi alt kavramlarla sanatta ele alındığını görmekteyiz.

KAYNAKÇA

Artist Issam Kourbaj Depicts Fractured Lives of Syrian Refugees. (2015, 20 Temmuz). Etcetera.

<http://www.hamhigh.co.uk/etcetera/art/artist-issam-kourbaj-depicts-fractured-lives-of-syrian-refugees-1-4144256> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Block, M. (2012, 30 Mayıs). The Aesthetics of Migration. *Afterall*. Online, Contexts, https://www.afterall.org/online/aesthetics-of-migration-as-representative-of-the-human-condition#.WK1sX2_yjIU adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Buczynski, B. (2012, 30 Ocak). Susan Stockwell Creates a Recycled Masterpiece from E-Waste. *Recylenation*. <http://recylenation.com/2012/01/susan-stockwell-recycled-masterpiece-ewaste> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Cattani, F. (2011). Europe in Black and White: Immigration, Race and Identity in the Old Continent. Manuela Ribeiro Sanches, Fernando Clara, Joao Ferreira Duarte, Leonor Pires Martins (Ed.), *New Maps of Europe by Some Contemporary Migrant Artists and Writers* içinde (s. 53-66). Bristol/UK, Chicago/USA: Intellect. <https://books.google.com.tr/books?id=4xumA->

[MeU14C&pg=PA5&lpg=PA5&dq=Francesco+Cattani,+%E2%80%9CNew+Maps+of+Europe+by+Some+Contemporary+Migrant+Artists+and+Writers%E2%80%9D&source=bl&ots=pwFOmGKvh&sig=Nlb3yYhFNBK66BTpBy18d5gy81U&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjltuWn8vHTAhWmBZoKHV0XCOwQ6AEIKTAB#v=onepage&q=mona%20hatoum&f=false](http://www.meu14c.com/pg=PA5&lpg=PA5&dq=Francesco+Cattani,+%E2%80%9CNew+Maps+of+Europe+by+Some+Contemporary+Migrant+Artists+and+Writers%E2%80%9D&source=bl&ots=pwFOmGKvh&sig=Nlb3yYhFNBK66BTpBy18d5gy81U&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjltuWn8vHTAhWmBZoKHV0XCOwQ6AEIKTAB#v=onepage&q=mona%20hatoum&f=false) adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Davis, Lindsey. (2016). Confronting Crisis: An Interview with Syrian Artists Tammam Azzam, Sara Shamma & Kevork Mourad. *Art21 Magazine*. 21 Ocak 2016. Erişim tarihi: 22.02.2017, http://magazine.art21.org/2016/01/21/confronting-crisis-an-interview-with-syrian-artists-tammam-azzam-sara-shamma-kevork-mourad/#.WK14g2_yjIU

Doh, R. (1984). Interprovincial Migration in Turkey and Its SocioEconomic Background: A Correlation Analysis. *Nüfus Bilim Dergisi*, 6, 49- 61. <http://europepmc.org/abstract/med/12159456> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Haynes, C. (2007, 17 Aralık). Artist Portrait: Susan Stockwell. Culturebase.net, <http://www.culturebase.net/artist.php?3995> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Holland, J. (2015, 23 Temmuz). Artist Issam Kourbaj Talks about his Latest Work Inspired by his Syrian Homeland. *The National Arts&Life*. <http://www.thenational.ae/arts-lifestyle/the-review/artist-issam-kourbaj-talks-about-his-latest-work-inspired-by-his-syrian-homeland#page2> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Hopper, J. (2016, 8 Şubat). Roxanne Lasky and the Tide of Movement. *The Textile Blog*. <http://thetextileblog.blogspot.com.tr/2016/02/roxanne-lasky-and-tide-of-movement.html> adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

How Are Artists Responding to the Refugee Crisis. (2016, 11 Şubat). *Flux Magazine, Art, Lifestyle*. <http://www.fluxmagazine.com/artists-responding-to-the-refugee-crisis/> adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Issam Kourbaj I Another Day Lost. Alserkal Venue. <http://alserkalvenue.ae/en/event/issam-kourbaj-another-day-lost.php> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Issam Kourbaj web site. Another Day Lost: 1,579 and Counting... <http://issamkourbaj.co.uk/another-day-lost/> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Italy, Where Migration's Front Line and Art's Avant-garde Meet. (2016, 7 Ocak). *Economist*. <http://www.economist.com/blogs/prospero/2016/01/art-and-migration> adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Jalal, Maan. (2017). The Identity of the Artist : Owais Husain. Owais Husain ile söyleşi. *Khaleej Times*. 25 Ocak 2017. Erişim tarihi: 14.04.2017, <http://www.khaleejtimes.com/the-identity-of-the-artist-owais-husain>

Ji, Y.F. (2010). Three Gorges Dam Migration. *Art Journal*. 69 (3), 73-78. <http://dx.doi.org/10.1080/00043249.2010.10791385> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Kallat, R. S. (2012, 8 Eylül). Reena Saini Kallat: Untitled (Map/Drawing). Art One Art Platform for Contemporary Art from Asia, Africa and Latin America, <http://www.oneart.org/galleries/reena-saini-kallat-untitled-mapdrawing> adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Khan Academy, Video-quide. Jacob Lawrence, Göç Serisi. Dr. S. Zucker ve Dr. B. Harris (Konuşmacılar). B. Harris ve S. Zucker (Hazırlayan). <https://tr.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/later-europe-and-americas/modernity-ap/v/lawrence-migration-series> adresinden 15 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Lamn, K. (2004). Seeing Feminism in Exile: The Imaginary Maps of Mona Hatoum. *MPublishing*. University of Michigan Library, Vol.18. <http://handle.net/2027/spo.ark5583.0018.001> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

MoMA Audio+ Guide. Jacob Lawrence. <https://www.moma.org/explore/multimedia/audios/371/5372> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

MOMA Learning. The Migration Gained in Momentum Jacob Lawrence (American, 1917–2000). https://www.moma.org/learn/moma_learning/jacob-lawrence-migration-series-1940-41 adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

MoMA Learning. Routes II, Mona Hatoum. https://www.moma.org/learn/moma_learning/mona-hatoum-routes-ii-2002 adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

MoMA Learning. Three Gorges Dam Migration. https://www.moma.org/learn/moma_learning/yun-fei-ji-the-three-gorges-migration-2009 adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

MOMA, Research Resources, Library. (Fall 2009). Yun-Fei Ji, The Three Gorges Dam Migration. <https://www.moma.org/research-and-learning/research-resources/library/council/ji> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Öner, F.K. (2016). Göç Üzerine Yazın ve Kültür İncelemeleri. Ali Tilbe ve Sonel Bosnalı (Ed.), *Çağdaş Türk Sanatında Göç Teması: Ramiz Aydın Örneği* içinde (s.41-54). London: Transnational Press.
<https://books.google.com.tr/books?id=CVLFDQAAQBAJ&pg=PA45&lpg=PA45&dq=nedim+g%C3%BCns%C3%BCr+g%C3%B6%C3%A7&source=bl&ots=zP8wKe8k-2&sig=DPKNBMF9BeFyEu1-kYVQg6f4UDs&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEWju0-GUh6TTAhVNB1AKHcUyB4QQ6AEISjAJ#v=onepage&q=nedim%20g%C3%BCns%C3%BCr%20&f=false> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Özçakır, G. (2014, 30 Eylül). Naif Bir Madenci Dostu Nedim Günsür. <http://kdzereglifutbol.blogspot.com.tr/2014/09/naif-bir-madenci-dostu-nedim-gunsur.html> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Phillips Collection, Over the Line. Jacob Lawrence. <http://www.philipscollection.org/sites/default/files/interactive/jacob-lawrence-over-the-line/index.html> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Philps, A. (2015, 9 Temmuz). The World has got too Used to Syria's Tragedy. The National, Opinion, <http://www.thenational.ae/opinion/the-world-has-got-too-used-to-syrias-tragedy#page2> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Roxanne Lasky web site. Roxanne Lasky Artist Statement. <https://www.roxannelasky.com/artist-statement> adresinden 17 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Susan Stockwell web site. World, Bedfordshire University. http://www.susanstockwell.co.uk/medium.php?image_id=2016-09-19-3 adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

UMassAmherst Fine Arts Center Press Release. Yun-Fei Ji: Migrants, Ghosts, And the Dam, January 22 – March 8, 2015. <https://fac.umass.edu/ArticleMedia/Files/UMCA/2015-01-20%20PR%20UMCA%20Yun-Fei%20Ji%20exhibition.pdf> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

RESİM LİSTESİ

Resim 1. Jacob Lawrence, İvme Kazanan Göç, https://www.moma.org/learn/moma_learning/jacob-lawrence-migration-series-1940-41 adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 2. Nedim Günsür, Göçerler

Resim 3. Mona Hatoum, Rotalar II, https://www.moma.org/learn/moma_learning/mona-hatoum-routes-ii-2002 adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 4. Yun-Fei Ji, 3 Geçit Baraj Göçü, https://www.moma.org/learn/moma_learning/yun-fei-ji-the-three-gorges-migration-2009 adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 5. Susan Stockwell, Dünya, http://www.susanstockwell.co.uk/medium.php?image_id=2016-09-19-3 adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 6. Reena Saini Kallat, İsimli (Harita, Çizim), <http://www.oneart.org/galleries/reena-saini-kallat-untitled-mapdrawing> adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 7. Roxanne Lasky, Göç, <https://www.roxannelasky.com/migration> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 8. Giovanni Iudice, İnsanlık, <http://www.giovanniudice.it/opere.html> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 9. Claire Fontaine, Yabancılar Heryerde (Arapça), https://www.afterall.org/online/aesthetics-of-migration-as-representative-of-the-human-condition#.WK1sX2_yjIU adresinden 22 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 10. Owais Husain, Sessiz Kalp, <http://owaishusain.com/artworks/categories/3/9373/> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 11. Tammam Azzam, Özgürlük Graffiti, <http://www.ayyamgallery.com/artists/tammam-azzam/images/6> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 12. Issam Kourbaj, Kaybedilen Başka Birgün: 1,906, <http://issamkourbaj.co.uk/another-day-lost/> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.

Resim 13. Issam Kourbaj, Kaybedilen Başka Birgün: 1,579, <http://issamkourbaj.co.uk/another-day-lost/> adresinden 14 Nisan 2017 tarihinde alınmıştır.